

Polarita přírody a kultury v teorii a praxi

J.Jeník: Polarity of nature and culture in theory and praxis. *Život. Prostr.*, Vol. 40, No. X., p. XX–XX, 2006.

Current activities in environmental conservation and management frequently address various problems referring to two opposing objects: (1) those derived from primary nature, and (2) those generated by humans, both material and spiritual. Fluent flow of information between natural sciences and humanistic branches suffers by inconsistent terminology, which is particularly chaotic in description of the two opposing poles encountered in every civilized landscape. These antithetic poles are most frequently called “nature” and “culture”, but other terminological variants, including an array of synonyms and homonyms, are also encountered. In the international context, activities of UNESCO have been most useful in innovations and unification of various concepts and terms applied in and international projects. Further cooperation and coordination will be needed in harmonization of terminology between natural sciences and humanistic professions.

V pojetí českých učitelů (např. Veselý a kol., 1954) byla ochrana přírody a krajiny pouze spojením zcela samostatných geografických anebo biologických oborů. Pracovali jsme v zajetí „omylů vlastní jeskyně“ (*idola specus* podle Francise Bacona) a jen zvolna přijímali poznatky z širšího okruhu socio-kulturních oborů. V druhé polovině 20. století však v civilizovaném světě narůstaly konflikty mezi kvalitním životním prostředím a ambiciózní ekonomikou a technikou. Ve vyspělých zemích se jako odpověď zrodil „environmentalismus“, který začal zpřetrhávat navyklé oborové hranice a spojovat moderní poznatky z přírodních i humanitních věd a. I v zemích s přidušeným informačním tokem a malou mobilitou vědeckých pracovníků proběhl vývoj krajinářské teorie a praxe pod vlivem moderních trendů ve společenských institucích a geobiologicky orientovaných disciplínách. Rodila se mezinárodní spolupráce, množily mezivládní projekty a zakládaly nové instituce.

V sedmdesátých letech také v bývalém Československu pod „diskrétním“ vlivem západních institucí vznikly v obou akademiích krajinářsky orientované ústavy. V programu „tvorby a

ochrany krajiny“ těchto ústavů postupně zapouštěla kořeny nová metodologie, pojmy a slovník, reflektující reálné spojení přírodních faktorů a lidských aktivit. Na pražském krajinářském pracovišti se například prosadila teorie integrované „technoantropocenózy“ a v bratislavském ústavu rozvinuli originální metodologii krajinného plánování „LANDEP“.

Na teorii a praxi ochrany přírody v posledních desetiletích minulého století zapůsobily mnohé teoretické a praktické metodické objevy, jako je kybernetika, systémová teorie, dálkový průzkum, počítačové metody nebo internet. Avšak pro vznikající mezioborovou a mezinárodní spolupráci byly důležité také dvě okolnosti: (1) postupné tříbení pojmů a zpřesňování terminologie, vztahující se k bipolárním procesům a strukturám v civilizované krajině, a (2) globální výměna vědeckých informací za podpory mnoha mezinárodních institucí, jmenovitě UNESCO.

Základní polarita

Složitost materiálního a duchovního světa se odedávna v lidské mysli reflektuje v pojmech, které se vztahují na (1) globální (bio)fyzikální prostředí se strukturami a procesy, existujícími bez přímého vlivu člověka, a (2) fyzickou podstatu samotného člověka a jeho materiální i duchovní dílo. Tato tématická dichotomie, kterou předběžně označme jako „příroda *versus* kultura“, se teoreticky řeší v mnoha humanitních oborech a neobejde se bez ní ani biologicky a ekologicky zaměřený přírodovědec. Pragmaticky uvažující odborník v ochraně přírody a krajiny potřebuje protipól (antonymum) k termínu „příroda“, protože při svém rozhodování musí respektovat důležité rozdíly mezi objekty vývojově původními a objekty umělými, tj. artefakty.

Výše uvedená základní dichotomie se při podrobné analýze může jevit jako apriorní zjednodušení, ale v epistemologickém chaosu bývá první pomůckou pro postižení objektivní reality. Při dalším přiblížení k problému se zdá, že pojem „příroda“ je v dané polaritě jednoznačný, a proto se k němu hledá přiléhavý pojem stojící na druhém pólu. Vedle dichotomie „příroda *versus* kultura“ se proto setkáváme s dalšími terminologickými řešeními, jako „příroda *versus* civilizace“, „přírodní *versus* umělý“, „přírodní *versus* antropogenní“, „přírodní *versus* socio-ekonomický“, „přírodní *versus* socio-kulturní“ a ovšem také „přírodní *versus* nepřírodní“. Přírodní pól však také není významově jednoznačný a tak na jeho místě najdeme i radikální výraz „divočina“ nebo sofistikovanejší termíny v kombinacích „geosféra (geografická sféra) *versus* antroposféra“, „biosféra *versus* noosféra“ (ve smyslu Teilharda de Chardin), „geobiocenóza *versus* technoantropocenóza“ aj.

V agendě ochrany přírody a environmentalistiky se polarita přírody a kultury nečastěji projevuje jako protiklad ekologie a ekonomiky nebo jako protiklad geo-ekologických (krajino-ekologických) systémů proti systémům socio-ekonomickým, jak to ve svých kybernetických modelech definoval Krcho (1971) a jeho slovenská geografická škola. Termínem „socio-ekonomický“ ovšem většina teoretiků i praktiků označuje jen „hmotné projevy lidské společnosti v geografické sféře“, jež se projevují energo-materiálovými toky. Mimo diskutovanou polaritu tak zůstává obrovský náboj lidské duchovní kultury a role genetické informace, která je hmotnostně či energeticky neměřitelná.

Pól řečený „příroda“

Jak vidno potíže jsou se samotným pólem „příroda“. Nežřídko se uchylujeme k vysvětlení, že jde o veškerý objektivní svět existující bez zásahu lidské ruky. V důslednější argumentaci pak tvrdíme, že jde o svět neovlivněný ani fyzicky ani metafyzicky (duchovně) lidskou společností. Proti jasnému a důslednému oddělení přírody od člověka se staví několik logických překážek. Z hlediska (neo)darwinismu je člověk a jeho vlivná populace jen vývojovým produktem evoluce, která spontánně probíhá na povrchu planety Země. [Na tomto místě ovšem platí omluva autora pro kreacionisticky uvažujícího čtenáře.].

V depozitářích světových muzeí najdeme obrovské sbírky vzájemně podobných koster dávno vymřelých i současných obratlovců; v zoologických zahradách se setkáváme s lidoopy, jejichž tělesná stavba a DNA jen dotvrzují naše somatické spojení s autentickou přírodou. S porozuměním musíme přijmout dalekosáhlou duchovní a sociální nadstavbu lidské populace, ale v problémech životního prostředí člověk zůstává článkem v potravním řetězci pozemských ekosystémů a konzumentem prvního a druhého stupně; proto z podstaty svého bytí konkuruje s ostatními organizmy o prostor a životodárné zdroje. Nevíme přesně, u kterého druhu primáta končí přírodní existence a kde začínají lidské vlastnosti. V pravěku žilo několik druhů hominidů (*Homo habilis*, *H. erectus*, *H. neanderthalensis*, *H. sapiens fossilis*), kteří nežili jako bodově rozptýlená individua, nýbrž jako poloorganizované tlupy lovců a sběračů, ale okupovali v krajině prostor na úkor lovených živočichů a měnili okolní savanu všestranným využíváním rostlinstva a později i velkoplošným vypalováním porostů.

Ještě v první polovině 20. století neměly ochranné aktivity a organizace potíže s dichotomií „příroda *versus* kultura“. Termín „příroda“ se zdál samozřejmý a byl chápán národními i mezinárodními institucemi jako spolehlivé paradigma a protiváha humanitně zaměřených aktivit. Po světové válce se situace měnila. Nejvlivnější organizace v tomto

oboru, známá dosud pod akronymem IUCN, začínala v r. 1948 jako International Union for Conservation of Nature (Mezinárodní unie pro ochranu *přírody*); v roce 1956 byla přejmenována na The International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources (Mezinárodní unie ochrany *přírody a přírodních zdrojů*) a od roku 1990 působí pod jménem The World Conservation Union (Světová unie ochrany *přírody*). Tato proměna jména dobře odráží názorový posun v dichotomii přírodních a socio-kulturních pojmů během druhé půlky století. Samotný termín „příroda“ se začal jevit jako příliš ideální abstrakce a přestal být uspokojivým partnerem v dialogu s partnery orientovanými socio-ekonomicky. Fráze „přírodní zdroje“ proto lépe vyhovovala v konkurenci s technickými a duchovními hodnotami. IUCN v roce 1990 dokonce vypustila termín „příroda“ ze svého anglického jména a využila situaci, kdy pojem „conservation“ se v mezinárodní odborné komunitě stal obecně srozumitelným v pasivním a aktivním smyslu, tedy jako amalgám citlivého obhospodařování a hájení. Nebylo tomu tak ve všech státech a jazycích a proto například v češtině mezinárodně ostřílení odborníci (dr. Čeřovský?) zvolili pro nové jméno IUCN překlad „Světová unie ochrany přírody“.

Přírodní pól výše diskutované dichotomie byl ve slovníku krajinných ekologů dále obohacován o důležité zpřesňující pojmy přejímané z přírodních věd. Teprve v druhé polovině 20. století se prosadily již poněkud starší pojmy: ekosystém a biosféra. Prvý z nich navrhl britský ekolog Tansley již v roce 1935, ale teprve po válce se tento pojem stal klíčovým paradigmatem ekologie, v němž je holisticky a dynamicky skloubena živá příroda s okolním abiotickým prostředím. Moderně myslící ekologové převzali pojem „ekosystém“ jako srozumitelné vyjádření komplexu časoprostorově sblížených struktur a interaktivních procesů. Modely a definice ekosystémů v místním i krajovém měřítku se staly – zejména v klasických učebnicích z pera bratří Odumových – základem pro vědecké pojetí vstupů a výstupů látek a energie, potravních řetězců, produkce biomasy, transformace vázané energie, vývojových procesů (sukcese) a hledání stability v podmínkách lidské intervence. Obecně naznačená a bezhraniční „příroda“ tak dostala obsah systémově skloubené soustavy mnoha životních forem a energo-materiálových vazeb v topograficky vymezeném prostoru (Jeník, 2002). – [Nutno ještě dodat, že v geografické a politické izolaci komunistické Evropy vznikly meritorně podobné pojmy – biogeocenóza a geobiocenóza, jejichž autory byli ruský lesník V.N. Sukačev a český lesník A. Zlatník; v nerozděleném světě mohla být vzájemná interference těchto teorií celosvětovým přínosem.]

V globálně rozprostřeném měřítku poválečné krajinné ekologie zaujala na přírodní straně naší dichotomie důležité místo „biosféra“. Také tento pojem je starší; zavedl jej již v roce

1929 ruský vědec V.I. Vernadskij pro „zónu“ planety Země, která zahrnuje všechny živé organizmy i odumřelou ústrojnou hmotu spolu se všemi návaznými biogeochemickými procesy a strukturami. V poválečném rozvoji mezinárodní spolupráce byl pojem biosféra přijat – v kontrastu k anorganické litosféře či hydrosféře – jako sjednocující pojem v ochraně globálně ohrožované bioty a jejího narušeného prostředí. Význam termínu „biosféra“ opět kolísal. Od původně planetárního rozměru se přesouval směrem k regionálnímu rozměru a posléze našel použití jako výstižné pojmenování oživené přírody v libovolné dimenzi. Jeho využívání v krajině ekologii akcentuje přítomnost křehké a různotvárné organické složky v daném prostoru – například na rozdíl od lidsky zvláště devastované, uniformované až betonové antropogenní krajiny.

Pól řečený „kultura“

V krajinářské problematice a dialogu jsou velké potíže s druhým pólem výše formulované dichotomie. Žel právě nejčastější pojem a termín „kultura“ je mimořádně vágní. V původním významu to byla plocha osetá/osazená užitečnou plodinou a následně i aktivita, kterou vykonávali již první neolitičtí zemědělci moderního poddruhu *Homo sapiens sapiens*. Přesunem významu od konkrétního zemědělského objektu k lidským aktivitám nastal meritorní i sémantický problém. Vždyť pěstování užitečných rostlin nutně předcházelo kácení lesů, vypalování stepí a odvodňování zamokřených pozemků, tedy aktivity, které na hustě zalidněné Zemi a při intenzivní aplikaci dnes považujeme za velmi nekulturní počín.

Každý slovník či příslušná webová stránka vypočítávají kolem deseti běžných významů slova „kultura“. Nejčastěji jím označujeme komplex společenského chování, umění, víry, institucí a různých produktů práce a myšlení člověka. V tomto širokém pojetí hned nastupuje potřeba dalšího dělení na hmotnou a duchovní kulturu. Běžné jsou proto užší interpretace kultury, jako je způsob života určitého současného či vymřelého národa (často v archeologii), nebo vybrané „kultivované“ chování moudrého/vzdělaného člověka, nebo speciální umělecká či jiná intelektuální aktivita. Terminologický chaos pak je dovršen tím, že slovo kultura vztahujeme na speciálně vyšlechtěné odrůdy užitkových plodin nebo kolonie mikroorganismů pěstované na Petriho misce.

Termín kultura se proto v ochranářském a environmentálním kontextu stává málo jednoznačným. Jak uvedeno výše, ve formulacích problémů dnešní krajiny se jako protipól přírody vyskytují další substantiva, např. „civilizace“, „antroposféra“ nebo „ekonomika“ a různá pomocná adjektiva jako „civilizační“, „antropický“, „humanitní“, „socio-ekonomický“.

nebo prostě „ekonomický“. Jejich obsah je málokdy přesně vymezen a vysvětlení plyne pouze z širšího kontextu. Potíž vyplývá právě z obojaké podstaty samotného člověka, který je na jedné straně entitou „biologickou“, na druhé straně entitou „socio-kulturní“. Celkem výstižné termíny „socio-kultura“ (socio-culture v angličtině a francouzštině, nebo Sozialkultur v němčině) a „socio-kulturní“ jsou v environmentální literatuře žetlačovány mnohem robustnějším termínem „socio-ekonomický“, který akcentuje hmotnou kulturu a v naší základní dichotomii se nehodí jako plnohodnotný protipól „přírody“. Cestu ke vhodnému řešení hledají například na Masarykově univerzitě v Brně, kde profesor Malina spojuje biologickou a socio-kulturní antropologii. Termín „socio-kultura“ by v polaritě environmentálních problémů byl ve většině případů výmluvnější nežli velmi ambivalentní slovo „kultura“.

Přes různá nedorozumění se krajinným ekologům nicméně daří vzájemně komunikovat pod terminologickou nálepkou „příroda *versus* kultura“. Pro interdisciplinární porozumění napříč přírodovědnými a humanitními obory byly velmi důležité opakované konference organizované na Slovensku kolektivem prof. M. Ružičky. V roce 1999 uspořádala regionální organizace Mezinárodní společnosti pro krajinnou ekologii IALE v Praze konferenci „Nature and Culture in Landscape Ecology: Experiences for the 3rd Millenium“ (Kovář, 1999). Na ní bylo projednáno pozoruhodné spektrum kontaktů a konfliktů mezi materiálním světem přírody a amalgámem materiálních a duchovních entit, které generuje lidská společnost.

Role UNESCO

Srozumitelná formulace výše diskutované polarity a tříbení přírodovědných a humanitních pojmů probíhaly v druhé půlce minulého století na půdě mnoha mezinárodních společností a organizací. Mezi nimi měla a nadále má významnou roli Organizace spojených národů pro výchovu, vědu a kulturu, známá pod akronymem UNESCO. Vznikla záhy po válce (1946) v kontrastu s řadou ekonomicky programovaných institucí a ve své ústavě deklarovala cíl působit na lidskou mysl („minds of the men“) a podporovat spolupráci mezi národy skrze vzdělání, vědu a kulturu. Široké zaměření se promítlo i do explicitního názvu celé organizace, v němž je termín „kultura“ použit v úzkém pojetí a nepůsobí logicky vedle svrchované kulturního vzdělání a vědy. Tedy i v názvu UNESCO se projevují inherentní potíže s výše diskutovaným pojmoslovím.

Široký program se projevil také v organizační struktuře UNESCO, kde vzniklo vlivné oddělení ekologických věd, které v epoše narůstajícího konfliktu mezi ekonomikou a zdravým

prostředím převzalo důležitou koordinační roli. Jeho nevelký personál navazoval solidní spojení se špičkovými experty, přebíral vědecké novinky, filtroval aktuální problémy a otevíral členským státům (přes ustavené národní komitety) cestu k odborným konzultacím, konferencím a literatuře. V důležitých akcích UNESCO spolupracovalo s FAO, UNEP a dalšími nevládními organizacemi, řešícími environmentální nebo socio-kulturní problémy. Rostoucí světový akcent na mezioborovou spolupráci a orientace na vědecké základy nejčastěji vycházely z ekologického oddělení UNESCO. Dokumenty k tomuto tvrzení jsou uloženy v mnoha foliantech a publikacích a živým svědectvím jsou lidé a instituce fungující více než půl století pod záštitou UNESCO.

Iniciativy UNESCO pohotově reagovaly na civilizační vývoj druhé půlky 20. století. Členové aparátu jeho ekologického oddělení a přizvaní odborníci připravili důležité akce, týkající se ochrany a řízení soudobé krajiny. V jejich „environmentálním“ hledisku se k úzce chápanému pojmu „příroda“ dostávalo paradigma, pro něž se v ČSR našel výstižný ekvivalent „životní prostředí“. Organizátoři konferencí a editoři základních publikací z UNESCO začali využívat progresivní vědecké pojmy jako jsou „ekosystém“, „biom“, „biosféra“ nebo „biodiverzita“. V kontaktu s badatelskými a uživatelskými kruhy postupně uplatňovali myšlenky a metody spojené s termíny „přírodní zdroj“, „management“, „monitoring“, „životodárný systém“, „udržitelný rozvoj“ apod. Již v roce 1968 zorganizovali památnou konferenci „Racionální využití a ochrana zdrojů biosféry“, která pak byla podnětem k vážným jednáním a rozhodnutím v orgánech Spojených národů a vedla ke vzniku mezivládního programu „Člověk a biosféra (Man and Biosphere, MAB). Následovaly pak další významné konference s integrovaným programem, jako bylo jednání „Ekologie v praxi – cesta k vědeckým základům územního managementu“, které se konalo v roce 1981 a jež po sobě zanechalo dvě důležité stopy: dvoudílnou publikaci „Ekologie v praxi“ (Di Castri, Baker, Hadley, 1984) a úspěšnou panelovou výstavu, která se s úspěchem stěhovala po celém světě.

V rámci programu MAB pak od roku 1974 vznikala světová síť biosférických rezervací, která dále generovala množství návazných aktivit a rozhodnutí v členských státech UNESCO, včetně bývalého ČSR a následnického Česka i Slovenska (viz různá čísla Životného prostredie; Jeník, Price, 1994).

V tomto článku se hodí jen připomenout, že při organizování a řízení biosférických rezervací UNESCO využívalo nové vědecké informace a metody a sjednocovalo chaotický slovník, čímž pak dále ovlivňovalo jiné ochranné a environmentální organizace. Významným krokem byla například vnitřní zonace biosférických rezervací později napodobená v jiných velkoplošných rezervacích. Sám termín „biosférická rezervace“ od počátku

signalizoval skutečnost, že nejde ani o „park“ (přírodní či národní) ani o nedotknutou „divočinu“, nýbrž o kombinaci různých území, v nichž se kříží množství přírodních a socio-kulturních vlivů. Vědecký akcent při založení a řízení biosférické rezervace se projevil také v důsledně používaném paradigmatu „ekosystém“.

Pro uvážlivé spojení přírodních a antropogenních faktorů v krajině byla velkou posilou mezinárodní konference v Seville ve Španělsku (1995), jejíž instrukce – tzv. sevillská strategie – je pragmatickým doporučením pro většinu chráněných území v civilizovaných oblastech; lidé žijící uvnitř nebo v okolí biosférické rezervace jsou plně respektováni jako součást managementu životodárných systémů (Těšitel, Kušová, Matějka, Bartoš, 2005).

Pozoruhodná a záslužná je také publikační aktivita UNESCO. Stovky knih a desítky časopisů udržují mezioborový a mezinárodní informační proud v krajinné ekologii. Např. v knižnici UNESCO „Natural Resources Research“ vyšly objemné monografie a sborníky s integrovanými poznatky o všech hlavních biomech Země. Knižnice „Man and the Biosphere“ čítá tři desítky vědeckých sborníků z nejzajímavějších biosférických rezervací světa; zastoupeno je i Třeboňsko (Květ, Jeník, Soukupová, 2002). Jistým završením interdisciplinární informatiky z kolébky UNESCO je obrovská internetová „Encyklopedie životodárných systémů“ (EOLSS), která ve 200 virtuálních svazcích shrnuje podstatné znalosti ze všech oborů položených mezi zde diskutovanými póly – přírodu a kulturou.

Literatura

Di Castri, F., Baker, F.W.G., Hadley, M. (eds): Ecology in Practice, part 1. Ecosystem Management, part 2: The Social Response. Paris: UNESCO, 1984, 524 + 396 p.

Jeník, J.: Ekosystém: nepominutelné mezioborové paradigma. Vesmír, 81, Praha, 2002, s.332–335.

Jeník, J., Price, M.F. (eds.): Biosphere reserves on the crossroads of central Europe. Praha: Empora, 1994, 168 p.

Kovář, P. (ed.): Nature and culture in landscape ecology. Praha: The Karolinum Press, 1998, 414 p.

Květ, J., Jeník, J., Soukupová, L (eds.): Freshwater wetlands and their sustainable future. A case study of the Třeboň Basin Biosphere Reserve, Czech republic. Paris: UNESCO, 2002, 495 p..

Krcho, J: Teoretické problémy modelovania prírodnej časti geografickej sféry ako kybernetického systému. Geografický časopis, 23, Bratislava, 1971, s. 160–168.

Těšitel, J. M., Kušová, D., Matějka, K., Baroč, M.: Lidé v biosférických rezervacích. České
Budějovice: Ústav systémové biologie a ekologie, 2005, 54 p.

Veselý, J. (ed.): Ochrana Československé přírody a krajiny, vol. 1 et 2. Praha: Naklad. ČSAV,
1954, 355 + 706 p.

Prof. Ing. Jan Jeník, CSc., Dr.h.c.

Botanický ústav Akademie věd České republiky, 252 42 Průhonice u Prahy,

<jenik@natur.cuni.cz>

Český abstrakt. – Současné aktivity v oblasti životního prostředí a ochrany přírody se běžně zabývají (1) objekty a procesy původní pozemské přírody i (2) fenomény materiální až duchovní povahy, jež generovali lidé. Srozumitelná výměna informací mezi přírodovědnými a humanitními obory trpí ambivalentní terminologií, která obtížně pojmenovává právě ony dva protilehlé póly v interpretaci civilizované krajiny. Běžně nahlížená dichotomie má nejčastěji podobu „příroda *versus* kultura“, ale vyskytují se četné další terminologické varianty a nepřehledná sbírka překrývajících se synonym a homonym. V mezinárodním kontextu byly velmi důležité aktivity UNESCO, které inovacemi a sjednocováním pojmů významně usnadnily mezioborovou spolupráci v ochraně a řízení krajiny. Další koordinace a vzájemné tříbení terminologie přírodních a socio-kulturních oborů je velmi žádoucí.